

MARTA FILIPOWSKA

Uniwersytet Wrocławski, Instytut Filologii Germańskiej

marta.filipowska@uwr.edu.pl

ORCID: 0000-0001-9699-1272

**Żydowska pisarka z Breslau i jej kontrowersyjny mistrz:
Else Croner i Eduard Spranger – życie i twórczość
w czasach narodowego socjalizmu z perspektywy badań
biograficznych**

**The Jewish Woman Writer from Breslau and her Controversial Master:
Else Croner and Eduard Spranger – Life and Work in the Era of National
Socialism from the Perspective of Biographical Research**

Abstract

The following article presents a summary of Polish and German scientific research on the life and work of a German writer of Jewish origin associated with Berlin and Breslau, Else Croner, and her mentor and guide in the field of pedagogical sciences, Eduard Spranger. The paper investigates the direct influence of National Socialism on Else Croner and Eduard Spranger's works, and reveals previously unknown facts, shedding new light on the figure of Eduard Spranger and his views.

Keywords: Else Croner, Eduard Spranger, National Socialism, Jewish Woman Writer, Breslau, literature of the 20th century

Słowa kluczowe: Else Croner, Eduard Spranger, narodowy socjalizm, żydowskie pisarki, Breslau, literatura XX wieku

„Fräulein Doktor” Else Croner

120

Informacje biograficzne o Else Croner, dość lakoniczne i od pewnego momentu jej życia również niekompletne, można odnaleźć przede wszystkim w niemieckojęzycznej literaturze fachowej: w leksykonie poświęconym twórczości pisarek niemieckojęzycznych (Brinker-Gabler, Ludwig, Wöffen 1986), a także w leksykonie obejmującym życiorysy oraz twórczość kobiet żydowskiego pochodzenia w XIX i XX wieku (Dick, Sassenberg 1993). Krótka nota biograficzna przybliżająca postać pisarki znajduje się także w napisanej przez Stefana Szumana – wybitnego profesora pedagogiki, psychologa i lekarza – przedmowie do polskiego przekładu jednego z najważniejszych i najbardziej rozpoznawalnych dzieł Else Croner: *Die Psyche der weiblichen Jugend* (1932). Publikacji naukowych poświęconych życiu i twórczości wspomnianej autorki jest niewiele, jednakże w wyczerpujący sposób przedstawiają analizę jej dzieł. Autorką najbardziej wnikliwych badań dotyczących Else Croner jest Godela Weiss-Sussex z King's College w Cambridge; ich rezultaty dostępne są w publikacji *Jüdin und Moderne* (Weiss-Sussex 2016) oraz w artykule *Else Croner und 'die moderne Jüdin'* (Weiss-Sussex 2009). Z kolei Barbara Hahn, badaczka literatury niemieckiej i żydowskiej, w pracy *Die Jüdin Pallas Athene. Auch eine Theorie der Moderne* analizuje tekst Else Croner *Die moderne Jüdin*, ukazując autorkę, a także inne niemieckie pisarki i filozofki żydowskiego pochodzenia, takie jak Rahel Levin Varnhagen, Else Lasker-Schüler, Hannah Arendt czy Edyta Stein, na tle XIX-wiecznego berlińskiego salonu kulturalnego (Hahn 2005). W polskiej literaturze fachowej nie ukazała się dotychczas żadna publikacja naukowa przybliżająca polskiemu odbiorcy życie i twórczość tej żydowskiej pisarki związanej z dawnym Breslau.

Else Croner, z d. Wollstein, przyszła na świat 4 maja 1878 roku w Beuthen jako córka sędziego okręgowego, Jakuba Wollsteina. Na Śląsku ukończyła szkołę średnią i zdała egzamin uprawniający do wykonywania zawodu nauczyciela. Z Breslau związana była od czasów studiów na Uniwersytecie Wrocławskim, gdzie ukończyła filologię germańską, filozofię i psychologię. W 1901 roku poślubiła radcę archiwalnego, Johanna Cronera, z którym postanowiła wyjechać do Berlina. Wspólnie z mężem prowadziła dwa domy: w berlińskim Grunewaldzie oraz w Nikolassee – części miasta, która dopiero od 1 października 1920 roku stała się pełnoprawną dzielnicą stolicy Rzeszy. Dom państwa Croner był popularnym w ówczesnym Berlinie salonem kulturalnym, zarówno otwartym na świat sztuki, jak i chętnie goszczącym wybitnych badaczy i myślicieli. Jedną z tych znakomitych osobistości był Eduard Spranger, urodzony w 1882 roku w Lichterfelde pod Berlinem niemiecki filozof, psycholog i pedagog, uczeń Wilhelma Diltheya, Ottona Hintzego, Ericha Schmidta oraz Friedricha Paulsena, pod którego okiem napisał dysertację *Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft* (Spranger 1905). W 1909 roku Spranger habilitował się na podstawie pracy naukowej poświęconej idei humanizmu Wilhelma von Humboldta – myśli kształtującej XIX-wieczne szkolnictwo (Spranger 1909). Dwa lata później rozpoczął pracę jako profesor filozofii i pedagogiki w Lipsku, a następnie w latach 1920–1946 w Berlinie. W roku 1925 został członkiem Pruskiej Akademii Nauk. Posada nauczyciela w 1906 roku w prywatnej żeńskiej szkole w Berlinie zdeterminowała zainteresowania pedagogiczne Sprangera, by parę lat później skierować je w stronę badań poświęconych psychice młodzieży. W okresie Republiki Weimarskiej powstały dwa jego najbardziej rozpoznawalne dzieła: *Lebensformen* (1914 ew. 1921) oraz *Psychologie des Jugendalters* (1924), które, podobnie jak funkcja autora i wydawcy czasopisma *Die Erziehung*, zagwarantowały mu pozycję wybitnego znawcy i teoretyka w dziedzinie pedagogiki wychowawczej.

Eduard Spranger: wątpliwy autorytet?

Lakoniczne informacje biograficzne na temat Sprangera w można odnaleźć w Encyklopedii PWN¹, a jedyna publikacja naukowa w języku polskim przedstawiająca obszerniejszy rys biograficzny niemieckiego pedagoga i filozofa (Jopek 2001: 145–168) opiera się w dużej mierze na autoprezentacji samego Sprangera, która jest częścią wydanej rok po jego śmierci monografii (Bähr, Wenke 1964: 13). W rodzimej przestrzeni naukowej Spranger figuruje przede wszystkim jako niemiecki pedagog, filozof, psycholog, działacz oświatowy oraz twórca pojęcia *pedagogika kultury* (Żuk 2016: 17). Wśród polskich publikacji dotyczących Sprangera, głównie z dziedziny pedagogiki, psychologii czy filozofii, można odnaleźć sporo wzmianek odwołujących się do jego poglądów i teorii filozoficznych, co świadczy o świadomości ogromnego wpływu Sprangera na ukształtowanie europejskiego nurtu humanistycznego XX wieku. Spranger przedstawiany jest ponadto jako zwolennik ugruntowania pedagogiki jako autonomicznej dyscypliny akademickiej (Śliwowski 2015: 20), a także autor typologii osobowości, opracowanej z uwzględnieniem wartości ważnych dla danej jednostki. Wyodrębnia ona następujące typy: ekonomiczny, polityczny, społeczny, religijny, estetyczny i teoretyczny (Muchacka-Cymerman 2016: 131). Odwołań do teorii Sprangera nie brak również w rozważaniach dotyczących tożsamości narodowej społeczeństwa polskiego po okresie zaborów. Autor publikacji przywołuje stworzoną przez Sprangera definicję *krajoznawstwa*, która z czasem stała się podwaliną niemieckiego pojęcia *Heimat* (Jędrzejczyk 2013: 28). Pomimo licznych nawiązań do teoretycznych rozważań Sprangera, próżno szukać w polskiej literaturze przedmiotu gruntownej i krytycznej analizy jego dzieła.

Wśród licznych publikacji niemieckich, badających życie i twórczość Sprangera, najobszerniejszą pozycją analizującą jego biografię są *Biografische Studien zu Eduard Spranger* (Schraut 2007). Monografia ta obejmuje nie tylko materiały archiwalne dokumentujące życie niemieckiego pedagoga – jej autor sięga również po historię przodków Sprangera, przybliża relacje między nim a innymi członkami rodziny i przyjaciółmi, opisuje jego konflikt z ojcem, a nawet podejmuje się interpretacji korespondencji listownej między Sprangerem a jego bliskimi, opatrując ją komentarzem.

Wobec działalności naukowej i publicystycznej niemieckiego pedagoga badania literaturoznawcze i filozoficzne w Niemczech prezentują skrajne stanowiska. Z jednej strony wśród naukowych tekstów nie brak pozycji upamiętniających dzieło Sprangera, pozbawionych jednak krytycznego spojrzenia na cały jego dorobek (Hinrichs, Porsche-Ludwig, Bellers 2013). Z drugiej zaś – wnikliwa analiza tekstów Sprangera autorstwa Benjamin Ortmeyera² – profesora pedagogiki wychowawczej Uniwersytetu im. J.W. Goethego we Frankfurcie nad Menem, zajmującego się głównie pedagogiką w czasach narodowego socjalizmu – pozwoliła z dystansem spojrzeć na osiągnięcia Sprangera i stwierdzić, że publikacje wydawane przez niego w okresie narodowego socjalizmu wzbudzają wiele wątpliwości na tle ideologicznym, pomimo faktu, że nigdy nie należał on do NSDAP. Frankfurcki badacz w swojej habilitacji przyjrzał się postaciom czterech wiodących pedagogów tamtego okresu oraz ich publikacjom, a także recepcji wydanych przez nich dzieł (Ortmeyer 2009). Efektem jego pracy – opierającej się na solidnej analizie materiałów

1 <https://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/eduard%20spranger.html> [data dostępu: 7.05.2024 r., godz. 10:45].

2 Ze względu na obszerny materiał badawczy, jaki stanowią publikacje Sprangera, w niniejszym artykule przytaczam jedynie wybrane teksty, których analizy dokonał Ortmeyer. Celem niniejszej pracy jest synteza najważniejszych ustaleń niemieckiego badacza, która za pomocą konkretnych przykładów uzasadni kontrowersje wokół działalności Sprangera i wskaże na propagowanie ideologii narodowego socjalizmu w jego dziełach i wystąpieniach.

źródłowych i dostarczającej tym samym niezbitych dowodów potwierdzających związki Eduarda Sprangera, Hermana Nohla, Ericha Wenigera oraz Petera Petersena z nazistowską ideologią rasy – było poddanie pod publiczną dyskusję kwestii zmiany nazw szkół oraz ulic, upamiętniających wspomnianych pedagogów. Przykładem placówki, która zdecydowała się zmienić patrona, jest Eduard-Spranger-Schule we Frankfurcie nad Menem³, a także szkoła średnia w położonym niedaleko Stuttgartu Filderstadt⁴. W osobnej publikacji poświęconej wyłącznie Sprangerowi Ortmeyer dokonał analizy wszystkich dostępnych tekstów naukowych niemieckiego pedagoga, poczynając od jego pracy doktorskiej, przez publikacje w czasie narodowego socjalizmu, a na dziełach wydanych po 1945 roku kończąc, ukazując wysoko cenionego w powojennych Niemczech Zachodnich Sprangera jako kolaboranta o wyraźnie antysemickich poglądach i stawiając mu zarzut zdrady idei greckiego humanizmu oraz niemieckiego idealizmu, na których oparł głoszone w swej działalności edukacyjnej psychologiczne podstawy nauk pedagogicznych (Ortmeyer 2008: 12).

W swoim pierwszym znaczącym dziele, *Lebensformen* (1914/1921), Spranger stworzył wspomnianą już typologię osobowości, ponadto podjął próbę zdefiniowania „niemieckiej duszy”. Kontynuację tego dzieła stanowi *Psychologie des Jugendalters* (1924), w którym jako młodych odbiorców swoich rozważań i wskazówek Spranger definiuje wyłącznie wykształconą młodzież płci męskiej, „poczuciem wstydu” tłumacząc celowe pominięcie płci żeńskiej (Ortmeyer 2008: 20, 21). W roku 1932 ukazał się tom zbiorowy *Volk, Staat, Erziehung* o wyraźnie politycznym charakterze. Spranger w swoim przynależącym do tomu tekście *Über Erziehung zum deutschen Volksbewusstsein* podkreśla takie pojęcia jak niemieckość i narodowość, a także rozkaz, posłuszeństwo i autorytet (Ortmeyer 2008: 22): „Nie będzie to zbyt wiele powiedziane, gdy stwierdzimy, że niemiecki duch i tylko niemiecki duch oznacza najpewniejszą ochronę przed imperializacją świata” (Spranger 1932: 69). Publikacje niemieckiego pedagoga wydane w latach 1933–1945 Ortmeyer podzielił na okresy: 1933–1935, 1936–1938 oraz 1939–1944, wyróżniając wśród powstałych wówczas tekstów te teoretyczne i polityczne. Ukazał tym samym kierunek ideologiczny, w stronę którego zmierzały rozważania Sprangera, od 1933 roku stopniowo, ale systematycznie nabierając narodowosocjalistycznego charakteru.

Publikacje z lat 30. związane z teorią pedagogiki i psychologii mają ambiwalentny charakter: z jednej strony wspierają reżim, z drugiej jednak odwołują się do „niemieckiego ducha” oraz filozofii Immanuela Kanta, a także stawiają w centrum humanizm Wilhelma von Humboldta, (Ortmeyer 2008: 31). Ponadto na przestrzeni lat nie widać w nich spektakularnej zmiany poglądów autora; w jego tekstach widoczna jest nawet krytyka konkretnych punktów ustroju, takich jak lekceważenie religii, człowieka jako jednostki, praworządności czy nauki (Ortmeyer 2008: 44). Jedynie w czterech spośród trzydziestu czterech publikacji z lat 1933–1935 odnaleźć można stanowisko Sprangera wobec aktualnej sytuacji politycznej w kraju (Ortmeyer 2008: 31). Znamienny stał się rok 1937, w którym Spranger odwiedził Japonię, występując z przemówieniem w imieniu III Rzeszy. Dokumentację z tego czasu stanowi nie tylko jego opublikowane wystąpienie *Über Land und Volk Deutschlands*, ale także fotografie ukazujące Sprangera na tle flag ze swastykami, unoszącego rękę w geście hitlerowskiego pozdrowienia (Ortmeyer 2009). We wspomnianym wykładzie Spranger wygłosił słowa, które oficjalnie uczyniły go reprezentantem nazistowskiej ideologii:

3 <https://www.fr.de/frankfurt/abschied-einem-nationalisten-11079223.html> [data dostępu: 8.05.2024 r., godz. 18:35].

4 <https://www.stuttgarter-zeitung.de/inhalt.gymnasium-in-filderstadt-eine-schule-will-anders-heissen.3ec0c536-bf1d-4245-91b9-5e5f7332d245.html> [data dostępu: 8.05.2024 r., godz. 18:40].

Fryderyk Wielki jest dla nas symbolem tego etosu, tej służby i tejże dyscypliny. A wielki myśliciel Kant jest filozoficznym propagatorem kategorycznego imperatywu obowiązku. Od czasu do czasu jesteśmy narażani na niebezpieczeństwo utraty i niedoceny tych cnót. Po Wojnie doświadczyliśmy znów pewnej epoki uśpienia i jednostkowego rozbicia. Narodowy socjalizm, ruch Adolfa Hitlera, przywołuje nas z powrotem do starych pruskich wartości służby całemu społeczeństwu. (Spranger 1937: 32)

Wśród publikacji Sprangera w latach 1939–1944, obok kilkunastu recenzji i nowych wydań kilku jego dotychczasowych artykułów, znalazł się również przepełniony terminologią nazistowską tekst *Wege und Ziele der Völkercharakterologie*, w którym na pierwszy plan wysuwają się takie pojęcia jak *Rasse* i *Volk* (por. Ortmeier 2008: 67). W recenzji monografii Herberta Theodora Beckera, generała policji SS oraz komendanta policji porządkowej, pt. *Die Kolonialpädagogik der großen Mächte* (1939) Spranger wprost neguje mieszanie ras i określa kolonizację jako jedną z form wychowania (Ortmeier 2008: 70). Ortmeier wskazuje również na istotny fakt z życia Sprangera: nigdy nie wstąpił on w struktury NSDAP, uzasadniając tę świadomą decyzję ideą opierającą się na umyślnym zachowaniu dystansu politycznego przez urzędnika, jakim jest nauczyciel akademicki, by dzięki oficjalnemu brakowi zaangażowania zachować możliwość wpływu na kształtowanie myśli ogółu (por. Ortmeier 2008: 26).

Nowa Kobieta, nowoczesna Żydówka

W latach 1901–1918 spod pióra mieszkającej w Berlinie Else Croner wychodzą dzieła, które mimo różnorodności gatunkowej, objętościowej i tematycznej łączy jedno: motywem przewodnim są kobiety, a adresatem części utworów dzieci i młode dziewczęta. *Fontanes Frauengestalten* to napisana w 1906 roku synteza literackich figur kobiecych stworzonych na przestrzeni lat przez Theodora Fontanego. W przedmowie do swojej pracy Else Croner zwraca uwagę na podmiotowość kobiety, podejmując temat, o którym coraz częściej słychać w ówczesnych badaniach naukowych, analizach i interpretacjach dzieł literackich:

Cechą dzisiejszego nurtu jest przedstawianie kobiety jako istoty posiadającej płeć. Po tysiącokrotnie jest ona ukazywana we wszystkich swych odsłonach jako indywiduum społeczne, na najprostszym, strasznym i brutalnym fenomenie poczynając, a na nerwowo-perwersyjnej dekadencie kończąc. Od wszystkich tych pisarzy erotycznych Fontane różni się sposobem postrzegania kobiety. Dla niego jest kobieta, co najważniejsze, w pierwszej kolejności człowiekiem. (Croner 1906: 4)

W roku 1908 powstaje *Das Tagebuch eines Fräulein Doktor*, powieść zawierająca liczne nawiązania i wątki autobiograficzne, której bohaterką jest świeżo upieczona, pracująca w prywatnej szkole i w akademickim czasopiśmie germanistka. Z opowieści Else Croner wyłania się obraz jej samej jako inteligentnej i samodzielnej „nowej kobiety”, żyjącej w wielkim mieście, które z jednej strony daje jej wolność i wiele możliwości w zakresie realizacji własnych pasji, z drugiej jednak przeraża (Weiss-Sussex 2009: 6). Koniec tej historii jest zadziwiająco skrajny w porównaniu z początkiem powieści: Else Croner wyraża swoją dezaprobatę wobec ruchu walczącego o prawa kobiet, określając go jako ten, który działa wbrew prawom natury i ma charakter kastracyjny (Weiss-Sussex 2009: 6). *Das Tagebuch eines Fräulein Doktor* to opowieść o młodej, wykształconej Żydówce, którą trudno przyporządkować do otaczającego

ją świata; Żydówce, która – z jednej strony – intelektualnie jest gotowa na wyzwania stawiane przez duże miasto, z drugiej jednak najpiękniej wzrasta w ciepłe domowego ogniska (Weiss-Sussex 2009: 18).

W 1910 roku zostaje wydana książka dla dzieci *Hille Bobbe*, zawierająca dzieła europejskiego malarstwa klasycznego wraz z objaśnieniami ułatwiającymi interpretację obrazów i w przystępny sposób tłumaczącymi dzieciom wartość sztuki. Rok 1913 przynosi ważny dla twórczości Else Croner tekst *Die moderne Jüdin*, w którym pisarka przedstawia typ współczesnej sobie kobiety żydowskiej, zaznaczając jednocześnie w pierwszym rozdziale pt. *Nowoczesność Żydówki* wzajemne wykluczanie się obu zawartych w tytule dzieła pojęć i ukazując kobietę żydowską jako najstarszy i najbardziej przywiązany do tradycji typ kobiety:

Nowoczesna Żydówka, dziecko fin de siècle, wraz ze swymi duchowymi i intelektualnymi podnietami, ze swymi zaletami i słabościami, w typowej tylko dla niej istocie – niniejszym zostaje tu podjęta próba przedstawienia jej; oczywiście nie w sposób wyczerpujący i gruntowny – nie jako portret olejny, a szkic, nie w postaci symfonii, a impresji (...). Wysyłam tę książkę w świat z życzeniem, by uwagę zwrócić na zjawisko naszego nowoczesnego życia, które bez niej byłoby mniej nowoczesne: dzisiejszej Żydówki. (Croner 1913: 5, 6)

Die moderne Jüdin to studium ambiwalencji, ukazujących zarówno negację, jak i apoteozę kobiety żydowskiej; to też dzieło podkreślające przynależność autorki do nurtu żydowskiego renesansu, propagującego tradycyjne wartości w wychowaniu dziewcząt (Weiss-Sussex 2009: 19). Sprzeczności charakterystyczne dla *Die moderne Jüdin*, nie były obce samej autorce dzieła – prawdopodobnie przed rokiem 1914 Else Croner konwertowała z judaizmu na protestantyzm, co najpewniej, obok względów ekonomicznych, podyktowane było dążeniem do asymilacji, która w konsekwencji w latach 30. XX wieku umożliwiła pisarce rozwój kariery naukowej na berlińskim Uniwersytecie Humboldta, a następnie zbliżyła ją, głównie przez znajomość i zawodową współpracę ze Sprangerem, do wartości propagowanych przez narodowych socjalistów.

Konwertytka wśród nazistów

W latach 1915–1918 powstają trzy powieści autorstwa Else Croner: *Prinzess Irmgard* (1915), *Die Büste* (1916) oraz *Erwachen* (1918). W powieści *Erwachen* autorka oddaje hołd Sprangerowi, w którego cechy wyposaża jedną z głównych postaci literackich – doktora Altena, liberalnego w poglądach dyrektora żeńskiej szkoły w „Berlinie W.” Powieść jest pewnego rodzaju postulatami autorki o rozróżnienie potrzeb psychicznych młodych chłopców i dziewcząt, zrozumienie specyficznych cech charakteru dziewcząt w okresie dojrzewania oraz traktowanie ich jak młodych dorosłych, poprzez obdarzenie zaufaniem, ale z wytyczeniem jasnych granic (Weiss-Sussex 2009: 7). W powieści *Erwachen* pisarka konfrontuje się również z pojęciem nowoczesności, rozumianej przez nią jako kokieteria i brak moralności, co wyraża obrzydzenie wobec jednej z postaci – pewnej powierzchownej i frywolnej „dziewczyny z Berlina W.” (Weiss-Sussex 2009: 19). W 1926 roku Else Croner wydaje książkę pt. *Der Herr Handelskammer-Syndikus*, poświęconą pamięci jej zmarłego w tym samym roku męża. Po tym wydarzeniu autorka oddaje się całkowicie pracy naukowej i społecznej, pisze kolejne książki i współpracuje z kilkoma wydawnictwami, m.in. „Deutsche Blätter für erziehenden Unterricht”. W 1929 roku, w ewangelickim miesięczniku *Furche* ukazuje się zbiór aforyzmów i wierszy pt. *Wege zum Glück: Ein Führer zur Lebensweisheit*, a dwa lata później

broszura pt. *Herz-Trost für Trauernde: ein Brevier für Witwen und Leidtragende, Suchende und Verzweifelte*, która zostaje wydana przez *Johannes Baum Verlag* – wydawnictwo uznawane w latach 20. i 30. XX wieku za wiodące w tematyce okultyzmu i ezoteryki.

W 1931 roku Else Croner zostaje mianowana docentką Uniwersytetu Humboldta w Berlinie i rozpoczyna wykłady na temat psychologii kobiet. W roku 1932 pisze pod skrzydłami swojego mistrza, Sprangera, dedykowane mu *Psychikę młodzieży żeńskiej* oraz *Die Frauenseele in den Übergangsjahren*, będącą uzupełnieniem pierwszej wspomnianej pozycji. Zainspirowana publikacjami naukowymi Sprangera, Else Croner tworzy typologię młodych dziewcząt, wyróżniając i charakteryzując pięć głównych typów: wybitnie macierzyński, erotyczny, romantyczny, trzeźwy i intelektualny. W dalszej części swoich rozważań autorka porusza kwestię indywidualności młodej dziewczyny, analizując jej psychikę przez pryzmat życiowych wartości oraz relacji społecznych jednostki z otoczeniem. Osobny rozdział poświęcony jest charakterystyce dziewcząt z tzw. warstw niższych, tzn. służącym oraz uczennicom szkół zawodowych. W ostatniej części Else Croner poświęca osobne miejsce „dziewczynie psychopatycznej” oraz „dzisiejszej młodej dziewczynie”. W ostatnim akapicie *Psychiki młodzieży żeńskiej* wybrzmiewają słowa autorki:

Dzisiejsza nasza młodzież żeńska, chociaż za tak pewną siebie i samowolną chce uchodzić, jednakże bez kierownictwa obejść się nie będzie mogła. Ale kto pragnie mieć wpływ na młode pokolenie, musi połączyć w sobie młodość ze starością. Przewodnikiem ku wyżynom może być tylko ten, kto zna wszystkie wierzchołki i czeluście, drogi losu i burze życia, tajemnice duszy i prawa ducha. Kto chce wywierać wpływ na młodzież żeńską, ten musi ją sercem rozumieć. (Croner 1932: 105)

W roku 1935 ukazuje się szóste wydanie *Psychiki młodzieży żeńskiej*, w którym widoczne są radykalne zmiany tekstu, podyktowane ideologią i poglądami propagowanymi przez narodowych socjalistów. Rozpowszechniany przez Else Croner w jej dotychczasowej twórczości obraz kobiety nowoczesnej, która koncentruje się głównie na sobie, zauważa i pielęgnuje swoją seksualność i której celem nie jest wyłącznie macierzyństwo, staje się niepopularny z punktu widzenia ówczesnej władzy. Odcięcie się od swoich żydowskich korzeni, prawdopodobnie względy ekonomiczne i trudna sytuacja finansowa po śmierci męża wyjaśniają decyzję Else Croner o współpracy z nazistami i zgodę na wprowadzenie zmian w szóstym wydaniu jej dzieła, polegającą na dopasowaniu terminologii do nazistowskich standardów. Autorka po raz pierwszy w historii swojej działalności pisarskiej zabiera głos w przedmowie do nowego wydania, mówiąc o zmianach, które *musiały zostać podjęte w zgodzie z głębokimi doświadczeniami tych wielkich czasów* (Croner 1935: 99). Losy Else Croner po roku 1935 nie są znane. Według informacji zawartych w Księdze Pamięci Niemieckiego Archiwum Narodowego pisarka popełniła samobójstwo 20 grudnia 1942 roku w Berlinie⁵.

Else Croner do dziś wzbudza zainteresowanie w świecie nauki i kultury. Pamięć o niej jest pielęgnowana w lokalnej przestrzeni publicznej. Obok kobiet, które zasługują na specjalne miejsce na mapie dziejów Breslau, takich jak np. Lina Morgenstern-Bauer, Auguste Schmidt, Edyta Stein czy Toni Neisser, Else Croner stała się bohaterką wystawy pt. *Tożsamości kobiet żydowskich*, przygotowanej przez Synagogę Pod Białym Bocianem w 2018 roku. Z kolei w 2022 roku Dom Pamięci Żydów Górnośląskich w Gliwicach uczcił pamięć o pisarce tworząc cykl spotkań *Nieopowiedziane. Opowieści o Żydach z Górnego Śląska*, w ramach którego Izabella Kühnel wygłosiła wykład pt. *Else Croner – między żydowską tradycją a walką o równouprawnienie dziewcząt i kobiet*.

5 <https://www.bundesarchiv.de/gedenkbuch/en1025306> [data dostępu: 9.05.2024 r., godz. 15:50].

Spranger odegrał w życiu zawodowym Else Croner kluczową rolę – mentora i przewodnika po świecie nauk pedagogicznych. To jemu i propagowanej przez niego „pedagogice kultury” w roku 1933 pisarka poświęciła monografię *Eduard Spranger. Persönlichkeit und Werk* (Croner 1933), opatrzoną cytatem z dzieła Friedricha Meinecke *Staat und Persönlichkeit*: „Nic nie działa tak bezpośrednio na przebudzenie osobowości w człowieku jak wzór osobowości drugiego człowieka” (Croner 1933: 7) i ukazującą nieskazitelną portret jej mistrza. Dzisiejszy stan badań pozwala jednak nie tylko na nakreślenie powiązań między Else Croner a Sprangerem i ukazanie wpływu dzieła niemieckiego pedagoga na twórczość pisarki, ale także na ustalenie pozbawiających wszelkiej iluzji faktów dotyczących życia i działalności człowieka mającego znaczący wpływ na tak ważny obszar społeczny, jakim było wówczas wychowanie młodych ludzi.

Przetrwać w czasach zarazy

W patriarchalnym pruskim społeczeństwie odnalezienie swojego miejsca stanowiło dla świadomej i wyemancypowanej kobiety spore wyzwanie. Małżeństwo z Johannesem Cronerem zapewniło wywodzącej się z konserwatywnych i miłujących żydowską tradycję kręgów Else Croner możliwość realizowania pisarskiej pasji. Spośród kreowanych przez nią postaci literackich, posiadających często jej własne cechy charakteru czy doświadczających podobnych zdarzeń, wyłania się dychotomiczny obraz młodej kobiety, być może samej autorki, wahającej się między stabilnym światem tradycji a ekscytującą nowoczesnością. Znajomość ze Sprangerem pozwoliła Else Croner nie tylko na rozwinięcie zainteresowań w obszarze pedagogiki i psychologii, ale także dała zatrudnienie na renomowanej niemieckiej uczelni i otworzyła przed nią kolejne zawodowe możliwości. Naukowa symbioza przyniosła korzyści także Sprangerowi, który doczekał się wzorującej się na nim wychowanki, zarówno ambitnie kontynuującej jego pedagogiczne dzieło, jak i uzupełniającej swoją działalnością te obszary, których on sam ze względów ideologicznych nie mógł zagospodarować.

Przyjęta w niniejszym artykule perspektywa biograficzna pozwala na dogłębną i gruntowną analizę dostępnych informacji o życiu Else Croner i Eduarda Sprangera, umożliwia przyjrzenie się ich dziełom, powstałym na różnych etapach życia tych osób i na zmieniającym się tle niemieckiej historii. Stawia także istotne dla konkluzji pytania:

Co zatem konkretna jednostka chciałaby dla siebie realizować i które społeczne okoliczności utrudniały to albo wzmacniały? Każda bowiem biografia i każdy jej wycinek może objąć zarówno fragment, część cenną dla obrazu stawiania się danej jednostki dla społeczeństwa, jak i dla rozwijającej się „indywidualności”. (Szymaniak 2013: 366)

Żydówka, konwertytka i emancypantka pod skrzydłami niemieckiego pedagoga o antysemitycznych poglądach eksponowanych w dziełach pisanych językiem nazizmu – zestawienie tych powiązań i zależności uwypukla dodatkowo mechanizmy funkcjonowania i przetrwania tych dwojga i ich dzieła w narodowosocjalistycznej wizji świata, w którym mimo wszystko, idąc za myślą Dietricha Baacke, historia życia pozostaje procesem pozbawionym indywidualnego wpływu, jednakże działanie i podjęte decyzje są zawsze efektem intencji jednostki (Szymaniak 2013: 377).

Literatura prymarna

Else Croner:

Fontanes Frauengestalten (1906)

Das Tagebuch eines Fräulein Doktor (1908)

Hille Bobbe (1910)

Die moderne Jüdin (1913)

Prinzess Irmgard (1915)

Die Büste (1916)

Erwachen (1918)

Der Herr Handelskammer-Syndikus (1926)

Wege zum Glück: Ein Führer zur Lebensweisheit (1929)

Herz-Trost für Trauernde: ein Brevier für Witwen und Leidtragende, Suchende und Verzweifelte (1931)

Die Psyche der weiblichen Jugend (1932/1935)

Die Frauenseele in den Übergangsjahren (1932)

Eduard Spranger:

Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft (1905)

Wilhelm von Humboldt und die Humanitätsidee (1909)

Lebensformen (1914 ew. 1921)

Psychologie des Jugendalters (1924)

Über Erziehung zum deutschen Volksbewusstsein [W:] *Volk, Staat, Erziehung* 1932

Über Land und Volk Deutschlands (Wystąpienie w Japonii: 1937)

Wege und Ziele der Völkercharakterologie (1940)

Recenzja monografii Herberta Theodora Beckera: *Die Kolonialpädagogik der großen Mächte* (1939)

Literatura sekundarna

Brinker-Gabler, Gisela, Karola Ludwig, Angela Wöffen (1986) *Lexikon deutschsprachiger Schriftstellerinnen 1800–1945*. München: dtv.

Dick, Jutta, Marina Sassenberg (red.) (1993) *Jüdische Frauen im 19. und 20. Jahrhundert. Lexikon zu Leben und Werk*. Reinbek: ROWOHLT.

Hahn, Barbara (2005) *Die Jüdin Pallas Athene. Auch eine Theorie der Moderne*. Berlin: Berlin Verlag.

Hinrichs, Wolfgang, Markus Porsche-Ludwig, Jürgen Bellers (red.) (2013) *Eduard Spranger Verstehende Kulturphilosophie der Politik – Ökonomie – Pädagogik Originaltexte & Interpretationen*. Nordhausen: Verlag Traugott Bautz.

Jędrzejczyk, Konrad Jacek (2013) *Tożsamość narodowa społeczeństwa polskiego po okresie zaborów. Rozważania na przykładzie archeologii w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym w latach 1906–1950*. Włocławek: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa we Włocławku.

Jopek, Stanisław (2001) „Eduard Spranger (1882–1963) i jego filozofia społeczna na tle historii Niemiec”. [W:] *Forum Philosophicum Facultas Philosophica Ignatianum* 6(1). Kraków; 145–168.

Muchacka-Cymerman, Agnieszka (2016) „Preferencje wobec wartości a poczucie jakości życia współczesnych rodziców”. [W:] *Wychowanie w Rodzinie*, t. XIII (1/2016). Wydawnictwo Naukowe EDUkacja; 129–141.

- Ortmeyer, Benjamin (2008) *Eduard Spranger und die NS-Zeit. Forschungsbericht*. Frankfurt a.M.; 424.
- Ortmeyer, Benjamin (2009) *Mythos und Pathos statt Logos und Ethos. Zu den Publikationen führender Erziehungswissenschaftler in der NS-Zeit: Eduard Spranger, Herman Nohl, Erich Weniger und Peter Petersen*. Beltz, Weinheim: Beltz Verlag.
- Schraut, Alban (2007) *Biografische Studien zu Eduard Spranger*. Bad Heilbrunn: Klinkhardt.
- Szymaniak, Jadwiga (2013) „Metoda biograficzna w pedagogice”. [W:] *Studia Gdańskie. Wzjęcie i rzeczywistość*, t. X. Gdańsk: Gdańska Wyższa Szkoła Humanistyczna; 365–381.
- Śliwerski, Bogusław (2015) „Nauki o wychowaniu a pedagogika”. [W:] *Nauki o wychowaniu. Studia interdyscyplinarne*, nr 1/2015. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego; 14–41.
- Walk, Joseph (wyd.) (1988) *Kurzbiographien zur Geschichte der Juden 1918–1945*. Jerusalem. Saur, München: K.G. Saur.
- Wininger, Salomon (1979) *Große jüdische National-Biographie*. Nendeln: Cernăuți : Orient
- Weiss-Sussex, Godela (2009) “Else Croner und die ‘moderne Jüdin’”. [W:] Andrea Hammel, Godela Weiss-Sussex (red.) “*Not an Essence but a Positioning*”: *German-Jewish Women Writers, 1900–1938*, München: Meidenbauer; 55–76.
- Weiss-Sussex, Godela (2016) *Jüdin und Moderne: Literarisierungen der Lebenswelt Deutsch-Jüdischer Autorinnen in Berlin (1900–1918)*. Oldenbourg: De Gruyter Oldenbourg.
- Żuk, Grzegorz (2016) *Edukacja aksjologiczna. Zarys problematyki*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Źródła internetowe

- <https://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/eduard%20spranger.html> [data dostępu: 7.05.2024 r., godz. 10:45].
- <https://www.fr.de/frankfurt/abschied-einem-nationalisten-11079223.html> [data dostępu: 8.05.2024 r., godz. 18:35].
- <https://www.stuttgarter-zeitung.de/inhalt.gymnasium-in-filderstadt-eine-schule-will-anders-heissen.3ec0c536-bf1d-4245-91b9-5e5f7332d245.html> [data dostępu: 8.05.2024 r., godz. 18:40].
- <https://www.bundesarchiv.de/gedenkbuch/en1025306> [data dostępu: 9.05.2024 r., godz. 15:50].